

Provokáció, tréfa, avagy a társadalmi elvárások és ösztönök lírai számbavétele

Heltai Jenő: *Budapesti népdal*

Vajon milyen eredményre vezet az Apollinaire-re utaló – Hagyomány és lelemény vitája – komolyabb, nagyobb tétet feltételező konferenciám alatt egy alkalmi *kuplé* elemzése? Merthogy Heltai Jenő *Budapesti népdala* bizony csak egy kuplé. Csak? Hol van a kuplé helye? A kabaréban. S van az előző századelő kabaré és kuplé világáról megbízható tudásunk? Lényegesen kevesebb annál is, mint ami a színikritikákon keresztül a rögzítetlen, s ekként elmúlt színházi produkciókról fennmaradt. És mi egyáltalán a 19. század közepétől elterjedő, mára semmibe tűnt kuplé? Honnan ered? A nyelvészek definíciója szerint igénytelen, könnyed műdal, gyakran csúfondáros vagy sikamlós szövegű, zenés mulatóhelyek műsordarabja.¹ Az irodalmárok ennél többet mondanak róla, amikor formai ismerveit is rögzítik: több strófából áll, mindig dramatikus cselekményt jelenít meg, melyet a recitálva énekelt – egyszerű, igénytelen dallamra írt – szöveg után a népszerűsége számító összefoglalás, refrén zár le.² Nem tartozik tehát a magas művészet körébe, s *kevésbé része a hagyománynak*, mindenestre kevésbé, mint a népdal. A nagyvároshoz kötődik, a 20. század elejének újfajta, egyre többféle rétegnek sok szempontú, egyediséget és együttélési keretet nyújtó települési, gazdasági, politikai, kulturális formációhoz.

A kabaré budapesti megjelenéséhez még egy adalék: a fővárosi lét számottevő változást jelent. A 19. század második felében indul meg az országban belüli (és kívüli) társadalmi migráció, 1880-ban minden

¹ *Tudományos és köznyelvi szavak magyar értelmező szótára*. <https://meszotar.hu/keres-kupl%C3%A9>. (Letöltve: 2017. december 1.)

² *Világirodalmi lexikon*. 6. k. Főszerkesztő Király István. Akadémiai, Budapest, 1979, 791.

negyedik, 1910-ben pedig minden harmadik ember másutt él, mint ahol született (GERGELY 2003; 427). Vagyis a nagyváros olyan rétegzettségét és keveredést hozott, amilyenre korábban nem volt példa, amit korábban mindezen történések aktorai még nem éltek, élhettek át. A kabaré közönsége jellemezhető ugyan homogénként – többnyire értelmiségiek és középosztálybeliek látogatták –, de nem az abban a tekintetben, hogy az ott összeverődő emberek ismerték volna egymást. Eseti, felületes találkozó a jegyváltás, talán ettől lehet őszintébb, leleplezően kitárulkozóbb, akár nyersebb, pikánsabb.

A kabaré pedig – mint intézmény – a fővárosi élet egy új jelensége volt. Előzménye nálunk az volt, hogy Solymosi Elek³, a *Népszínház* komikusa, a „leghosszabb komikus” (értsd: legmagasabb), Pesten, 1885-ben *Magyar Dalcsarnok* elnevezéssel alapított szórakozóhelyet.⁴ Itt magyar dalok csendültek fel, de a pesti közönség nem támogatta Solymosi kísérletét. Egy évvel később, nyilván, hogy a hasonló próbálkozásoknak elejét vegyék, az egyik újság vezércikkben támadta azokat, akik bírálni merték az addig szokásos és többséget jelentő német nyelvű szórakoztatást. Az újságíró azt állította, hogy a magyar közönség maga kívánja a német nyelvű műsort. A meggyökeresedés egy lépcsője volt, hogy Zoltán Jenő⁵, a *Budapesti Hírlap* újságírója színes tudósításokat küldött Berlinből, ahová lapja küldte ki. (Párizsban 1881-ben nyílt meg a híres *Chat Noir*, Berlinben később, 1901-ben Ernst von Wolzogen⁶ nyitotta meg irodalmi kabaréját Überbrettl né-

³ Solymosi [Sipos] Elek (1847–1914) színész, a *Népszínház* oszlopos tagja. Közel volt a negyvenedik évéhez, amikor beült a budapesti egyetemre Gyulai Pált hallgatni. Könyvet írt a prostitúcióról, a vidéki magyar színészettről, a román nemzetiségi kérdésről. Foglalkozott gesztuselmélettel, a színészet tanításával is.

⁴ A VII. kerület Dohány utca 4. alatt működött, mindössze három hónapon át. Reformkísérlet volt a mulatók színvonalának emelésére.

⁵ Zoltán Jenő (1876–1911) újságíró, színigazgató. A *Budapesti Hírlap* fiatal munkatársa jó nevet szerzett magának mint színikritikus, hírlapíró, a fővárosi színházi körökben kedves modoráért és egyéni szeretetreméltóságáért igen kedvelt volt. *Tarka Színpad* néven a Fővárosi Orfeumban magyar nyelvű kabarét nyitott (1901). Megnyerte – az akkor még a kortárs jelenségekre nyitottabb – Rákosi Jenőt és annak unokaöccsét, Beöthy Lászlót rendezőnek, a szcenikai feladatokra pedig Spannraft Ágostont, az *Operaház* díszlettervezőjét. 1902-ben egy kollégájával bérbe vette a *Magyar Színházat*, amelynek 1907-ig művészeti vezetője volt.

⁶ Ernst von Wolzogen (1855–1934) író, színházalapító, brettli-báróként is közzismert volt. A századelőn magyarul is megjelent két regénye. 1932-ben kiállt Hitler mellett.

ven. Az Überbrettl szóösszetétel második fele, a *brettl* a varieté/kabaré megfelelője, az előtag pedig szándékos feleselés volt a nietzschei *Übermensch* fogalmával.) Amikor Zoltán hazaérkezett, a nálunk még ismeretlen színpadi műfaj hírvivőjének csapott fel. Berlinben látta a *Buntes Theater*⁷ megnyitó előadását. A honosítás ötlete itthon nem talált nagy visszhangra, egyedül Rákosi Jenő jegyezte meg, hogy lehet ebben távlat, jövő, s erősen felhívta rá unokaöccse, a huszonhat éves színigazgató, Beöthy László figyelmét. A kabaré ennek nyomán, vagy pontosabb így, ezzel párhuzamosan 1901-ben jelent meg Buda-
pesten, majd már 1907-re ki is alakult a jellegzetes „pesti kabaré”, ugyanis 1907-ben nyílt meg a „Bonbonnière”.⁸ Konferansziája Nagy
Endre volt, aki 1907 és 1912 között megteremtette az irodalmi szintű kabarét. Heltai Jenő így emlékszik vissza a kabaré megszületésére: „A magyar költők többé nem érik be azzal, hogy egy romlott idegen társadalom erkölcssein és erkölcstelenségein mulassanak, hanem föleszmélnék és fölfedezik, hogy nálunk is hibák vannak. Ennél fogva megpróbálják színpadra vinni önnön félszedségeinket, önnön vétkeinket. Mámorosan kapnak a nagyszerű, új lehetőségeken: kis dalba sűríteni egy kis komédiát, egy kis prédikációt, figyelmeztetést, korholást, rámutatnak a rikító fonáságokra. Rendkívül tehetséges, fiatal muzsikusaink [Szirmai Jenő, Zerkovitz Béla, Kálmán Imre, Grósz Alfréd, Nádor Mihály, Huszka Jenő, Lusztig Jenő és mások – Sz. Á.] megzenésítik ezeket a dalokat, és a kabarék közönsége megértőn és bűnbánóan tapsol az előadónak. A miniszterek, a rendőrség, a packázó hivatalnokok, a városi tanács, a féktelenkedő operettprimadonnák, a magyar nemesi előnévvel hivalkodó, de csak németül beszélő császári-királyi generálisok hosszú sora hajtja fejét a kabaré nyaktilója alá: a kabaré nemcsak nevetet, hanem gyilkol is” (HELTAI 1998; 226). Figyeljünk fel rá, hogy Heltai többes szám első személyt használ a bűnök tekintetében. Nem ítélkezik, kioktató gesztusa nincs.

⁷ A Buntes Theaterről képekkel és részletes műsorokkal lásd: DE VISSER 2013.

⁸ Bonbonnière: 1907. március 1-jén megnyíló kabaré. A nyitóelőadás prologusát Molnár Ferenc írta, a fiatal Somlay Artúr mondta el, és a műsorban elhangzott Heltai Jenő *Berta a moziban* című dala. Nagy Endre csak hetekkel később csatlakozott a szereplőkhöz, jelentős honoráriumért volt hajlandó színpadra állni, és írását felolvasni. Az elégedetlen, mert mást váró közönség lecsillapítására kezdett szabadon beszélni, s így tapasztalta meg az élőszó mágikus erejét.

A századfordulós Budapest még erősen németes kultúrájú volt, Heltai anyanyelve is a német volt. Perczel Dezső belügyminiszteri rendelete nyitott utat a *magyar* kabarénak, azzal, hogy arra kötelezte a Magyarországon működő varietéket és *sántánokat* – figyeljünk a franciás elnevezésre, amit egyébként már fonetikusán írnak egy szín-lapon –, hogy felerészben magyar nyelvű műsort adjanak. A rendeletet közöny fogadta. A német és főként zsargon „nyelvű” vállalatok (ekkor még) úgy tettek eleget a rendeletnek, hogy két órával előbbre hozták a kezdést, s a rendes műsor elé egy magyar nyelvű műsort illesztettek, „rettenetes műnépdalokkal, bokorugrós vad táncokkal, humorra törekvő, dadogós bárgyúságokkal” (NAGY 2000; 11). Mindez az inspekciós rendőrtiszt és az ásitóző jegyszedők előtt zajlott, közönség nélkül. A budapesti kabaré fordította meg a helyzetet, igencsak lassan. Nem valami gyors magyarosodási folyamat játszódott itt le, a közönség lassan rájött, hogy a magyarul megszólaló tréfa mulatságosabb és közelebb áll a közönség ízléséhez. Nagy Endre az *elkabarésodás* fogalmával jellemzi a folyamatot. Ez „a kötött formák föloldásában állott; mint egy pajkos szélfürgeteg, összekeverte a mereven elkülönült megnyilatkozási formákat; a kidüllesztett pátoszt kispékelte kétkedő mosolyával, és a kiszikkadt cinizmust érzélgős könnyekben megpuhította” (NAGY 2000; 10). (Korabeli bírálói szerint az elkabarésodás a közélet szellemét, sőt a parlamentet is elérte.) Nyelvi következményei voltak, mert ránevelte a magyar nyelvet egy olyan területre, amelyre azelőtt, ha rá is tévedt, oly esetlenül csetlett-botlott rajta, mint a csizmás atyafi a főúri szalon parkettjén. Heltait idézzük: „azelőtt megállapodott közhely volt, hogy a könnyed élcelődésre, az elméskedő társalgásra a magyar nyelv a maga súlyos darabosságával nem alkalmas. Alig volt olyan vicc, amelynek továbbadásánál ne fordították volna hirtelen németre a beszédet, mert magyarul »nem jön ki jól«. E közhit szerint a pajkos évődés a magyar nyelvben fejbetörő gorombasággá válik, a fűszeres pikantéria gyomorrontó disznósággá, a kétértelműség egyértelműségé” (NAGY 2000; 11).

A kuplé „felmenője” – itt nem részletezendő a genealógiája – a *szanzone*, amelynek keletkezéséről ugyancsak Heltaitól van frappáns észrevételünk. Valahogy úgy keletkezett, hogy 1800 táján Béranger és néhány barátja, „többnyire másodrendű költők a népdalba belekeverték a mindennapi élet aktualitását, a politikai satírárt, az elnyomatás elleni enyhe lázadozást, a csintalan pletykát, a tekintélyek kifigurázását” (HELTAI 1957; 583–584). Történészpróbáló feladat

volna felfejteni ennek a mondatnak a függetlenség-, illetve kiegyezés párti vonatkozásait, s utólag szétszálazni, melyik párt képviselői voltak elfogadóbbak vagy merevebbek a kabaréval, a sanzonnal és a kupléval szemben.

A Heltai-kuplé tehát, címében hordva hovatarozását, keletkezésének helyét, egy fővárosi szórakoztató intézmény számára létrehozott *újdal*. Csakhogy nem egyszerűen dal a műfaji megjelölés, hanem *népdal*. A népdal születési helye a vidék, a nehezen változó életkörülmények között rögzül a formája. A népdalt emlegetik pórdalként, a köznép dalaként is. A népdal Herder óta használatba jött terminus olyan dallamok jelzésére, melyeket „sokan és sokáig énekeltek”, mint Bartók Béla mondta.⁹ E népszerű meghatározás szerint a népdalnak olyan *elsődleges* élete van, melyben a „nép” elnevezéssel illetett társadalmi rétegek (parasztság, pásztorok, iparosok, bányászok, katonák stb.) azt közvetlen tulajdonul használják, alakítják, és szájhagyományozás útján adják tovább. A mai összehasonlító népzene kutatás megállapítása szerint a népdal: 1. a rögzítő írásbeliséggel szemben szabadon alakítható, 2. lényegesen történeti jelenség, melynek nincs időfeletti sajátos stílusa, hanem minden egyes korszak stílusával adás-vevés kapcsolatban áll, 3. intonációjában, sajátos hangvételében mégis mindig elkülönül a műzenei jelenségektől, 4. hatása azonban a műzene minden fontosabb stílusában kimutatható. Ez a hagyományos jelentésmagyarázat megállja helyét a Naumann–Meier-féle¹⁰ recepció- és a Pommer-féle produkcióelmélettel¹¹ szemben éppúgy, mint a

⁹ Bartók Béla: A magyar népdal. Idézi: *Magyar néprajzi lexikon*. Lásd: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-2106.html>. (Letöltve: 2017. december 4.)

¹⁰ Naumanntól származik a *versunkenes Kulturgut* elmélete, azaz hogy a szellemi élet ott kezdődik, ahol az etnikumból kiemelkedik, azaz pontosabban, az etnikum az egyetemes szellemi élet üledéke. Illyés Gyula erre mondja, hogy „[a]z etnikumban éppoly tökéletes szellemi élet lehetséges, mint amilyen szörnnyű babonafertőzettek lehetségesek a civilizáció legfelső szintjén” [1943]. Hans Naumann (1886–1951) középkorász történész. Az elméletét a húszas években fogalmazta meg. A nemzeti szocializmus híve volt, professzor maradt Hitler alatt is. Elméletét itthon Marót Károly (1885–1963), a szegedi, majd a budapesti tudományegyetem klasszika-filológusa és etnográfia iránt vonzódo professzora bírálta. Neki köszönhetjük a *közköltészet* terminus bevezetését.

¹¹ Josef Pommer (1845–1918) osztrák népzene kutató. 1889-ben Deutscher Volksgesangsverein [Német Népdalegyesület] néven egyesületet, 1899-ben *Volkslied* [Népdal] címmel folyóiratot alapított. Több kiadást megért osztrák alpesi népdalgyűjteménye *Jodler und Juchezzer* [Jódlizó és juhézó], 1889.

népdalideát tagadó és Herder invenciójának jelentőséget tulajdonító törekvésekkel szemben (Levy, Klusen).¹²

A népdal máig legalaposabb meghatározása (Bartók Béla és Kodály Zoltán nyomán¹³) Dobszay László és Szendrei Janka nevéhez fűződik. Az ő népdal-meghatározásuk visz talán leginkább közel a lényeghez és az igazsághoz: tételeik szerint szociológiai szempontból a népdal a „nép” dala, egy közösség dala. A dal létmódja alapján azt állítják, hogy a népdal tanítása, továbbadása nem tudatos. Szóbeli hagyományozódásának következménye a variálódás. Keletkezésének körülményei nem feltárhatóak, nem is lényegesek, fontosabb a tartós használat és a variálással összefüggő elsajátítási folyamat. Zenei, zenetörténeti nézőpontból „egy dallam annál inkább a népzenebe sorolható, minél inkább egy stílári környezetbe illeszkedik, s egy egész stílus annál inkább népzenei jellegű, minél harmonikusabban illeszkedik a többi stílushoz”. Definíciójuk elkülöníti a nótától, bár kétségtelen, vannak hasonlóságok a két dalfajta között. Ennek egyik oka, hogy a kívülről egységesnek látszó parasztság is rétegekre tagozódik.¹⁴

A népdal ismeretéhez és énekléséhez annyit kell még hozzátennünk, hogy a várost, a városi értelmiséget nem hódította meg. A 19. és a 20. század fordulóján Budapesten *nem* énekelték még őket. Éneklése a két világháború között jött divatba, elsősorban munkásszociológiai kapcsolatokkal rendelkező művészcsoporthoz tartozókhoz. Érdekes viszont ennek ellentettje. A Nagy Endre és Hervay Frigyes szerkesztette *Magyar kabarét* (1913) című kötet és sok más kabarégyűjtemény *virágénekekkel és népdalokkal* kezdődnek, s folytatódnak Csokonainak *A reményhez* című versével, aztán *Csikóbőrös kulacsához* címzett dalával. Balassi egyik *Bujdosója* ugyancsak a gyűjtemény elején áll, s még más ellenőrizhetően népdalok is sorjában. S minthogy a kabarét számottevő mértékben zsidó származású írók, újságírók kezdeményezték és működtették – ez mégiscsak meglepő, s azt bizonyítja, hogy a népdal és a régi magyar költészet számukra természetes módon volt forrás. Ami szép, az szép – hirdették, s ez nem is kis részben az azonosulás részének tekinthető az asszimilációs

¹² Lásd a *Magyar néprajzi lexikon* „népdal” szócikkét.

¹³ Többek között LAMPERT 1976.

¹⁴ DOBSZAY-SZENDREI 1988. Lásd ehhez még: ORTUTAY-KATONA 1975; illetve ugyanott Ortutay bevezető szövegét.

folyamatban. Sok vidéki születésű zsidó írónk van – Heltai Jenő éppen nem tartozik közéjük –, de a többek között szintén kuplészerező, kabarettista Szép Ernő (Huszt – ma Kárpátalja, Ukrajna) és Gábor Andor (Újnéppuszta – Somogy megye) igen.

Vikár Béla a 19. század utolsó éveiben fektette le a népzene gyűjtésről való módszertani elképzeléseit. Bartók és Kodály 1904-ben, 1905-ben fognak a népdalgyűjtésbe, munkájukhoz Lajtha László csatlakozott. Kevésbé ismert talán – mert igen későn kapott nyilvánosságot a gyűjtött anyag egy része –, hogy Móricz Zsigmond is gyűjtött öt ízben Szatmárban, 1903 és 1907 között, 2500 oldal népdalt és népmesét lejegyezve.¹⁵ S ezek ellenére a népdal néma maradt a fővárosban. A népdaléneklés elterjedésére nézvést a Kodály-tanítvány Nádasy Kálmánt szólaltatom meg, mint kortanút. 1927-ben ő bírta rá Medgyaszay Vilmát, az Ady verseit Reinitz Béla megzenésítésében a Nyugat-matinékon is előadó és Heltai, Szép Ernő, Gábor Andor „pesti sanzonzait”, kupléit éneklő népszerű színészről, hogy Bartók és Kodály anyagát is ismerje meg. Így ír erről Nádasy: „[a] népdalt ebben az időben sűrű homály fődte. Bartók és Kodály első füzeté, a *Magyar népdalok*, 1906 óta ott porosodott Rozsnyai zeneműkereskedésében – kevesen ismerték ezeket és szinte sohasem énekeltek” (BÓNIS 2017; 152–153).

Nem is meglepő, hogy nálunk az értelmiség kezdte meg a népdaléneklést a városban. Amikor a vidéki lányok Budapestre érkeztek cselédnek, szerettek volna idomulni a városhoz. A népiek egyszerre állítottak lírai és felmagasztosító emléket a parasztságnak, dicsérve tulajdonságaikat, és őket tartották a *magyar* kultúra letéteményeseinek. Megrajzolták azt a nemzet alatti létet, amelyből nem engedett kiutat a nagypolitika. Ignotus Pálból azonban dühödt ellenkezést váltott ki „a nép” idealizálása. Éles megfigyeléseket adott közre a Budapestre került cselédlányról, aki rövid idő alatt „elromlott cselédnek, néprajzi ornamensnek” lenni, aki végre ugyanolyan kalapban járhatott, mint a József körúton lejtő bolti lányok. Parvenü lett, minél hamarabb meg akart szabadulni a „falusi maskarától”. Vagy utalhatunk színházi élményére, hogy a „Tiborcok osztályának tagjai, akiknek szívében visszhangot verhet fel a vén jobbágy keserű ékesszólása, köcsöggalappal a kezükben, émelyítő, opálszín nyakkendőben ülnek

¹⁵ Móricz népdalgyűjtése (balladák, dalok, versek) csak későn jelent meg, meséi még egyszer sem. Lásd: KATONA 1991.

a nézőtérén, s arra büszkék, hogy nem emlékeztetnek a rongyokba burkolt kísértetekre, aki értük és a nevükben beszél” (IGNOTUS 1989; 71). Az elkerülhetetlen urbanizációt végül ekként összegezte Ignotus Pál: „egy társadalmi réteg föleszmélése nem szokott kellemes formát ölteni” (IGNOTUS 1989; 75).¹⁶

*

De közeledjünk immár Heltai verséhez. Az egykorú recepcióból idézünk, Schöpflin Aladártól: „Heltai [...] azon kezdte, hogy tréfált önmagával, gúnyolódott a saját érzésén, mintha szégyellné, mintha félne, hogy érzékenységének nyílt bevállásával gúny tárgyává válik s ezt a gúnyt akarná megelőzni. Ennek az önmaga ellen fordított iróniának, ami legjobban bántotta hozzá nem szokott fülünket – ennek nem láttuk még példáját magyar poétánál. Hisz ez nem vesz komolyan semmit, sem magát, sem az olvasóját, sem a szerelmet, amiről énekel, sem a szerelme tárgyait. Léha költő ez – mondtuk ki a szentenciát. Valami varázsa mégis kellett, hogy legyen ennek a léhaságnak, mert nem tudtunk a hatásától szabadulni. [...] A mi fiatal vérünk szégyellt, titkolt, titokban annál hevesebb pezsgése volt ezekben a dalokban, s ezért nem tudtunk ellenállani hatásuknak. Az öregebbek még sokáig dohogtak ellene, mi fiatalok hamarosan megadtuk magunkat neki.” Az egyik első volt Heltai, akiben a városban élő fiatalember poézise szólalt meg. „Nyomai ennek megvoltak már a nyolcvanas évek egyik-másik költőjénél, leginkább talán Reviczky-nél, de egyiknél sem olyan kifejeződött, tipikus formában. Könnyen elérhető, könnyelmű, máról-holnapra való szerelmek, mindenre hamar reagáló érzelmesség, melynek hangját letompítja a városi élet szükségszerűen halkabb, diszkrétebb tónusa s amely könnyűvérű, keserűség nélküli cinizmusba burkolódik, rutinos könnyedség a szóban s a mozdulatban, irtózás minden nehézségtől és nagyképűségtől, a dolgok finomabb, differenciáltabb árnyalatai iránti fogékonyság s ebből folyólag a beszédben odavetett célzásokkal, alig észrevehető fordulatokkal való jellemzés, a külső formában könnyed biztonság és zökkenéseket nem ismerő simaság – mindez egyenesen városi termék, csupa olyan vonás, amely a városi embert elkülönbölteti a nehézkesebb, vaskosabb, súlyosabb falusitól. S ebből a diszpozícióból olyan virágok fakadnak, mint a

¹⁶ A visszaemlékezés-sorozat eredetileg a *Haladás* című radikális lapban jelent meg heti folytatásokban 1947–48-ban.

Heltai versei: könnyedek, mint a csipke, játékosak, az érzés puhaságát iróniával leplezők, minden pózolászt a pongyolaságig kerülők, parodisztikus hajlamúak, árnyalásban gazdagabbak, mint színben, tartózkodók és elegánsak, elmések és kissé felületesek. A világfi, a gamin, a diák, a trubadúr keveredik bennük össze, azok az elemek, amelyekből a tipikus városi fiatalember alakul” (SCHÖPFLIN 1911; 456–459).

A szerelem volt Heltai egyik legfőbb témája. De a valódi, testiségben is értett, érzékeltetett formájában. S főképpen a kokettálás, incselkedés, hergelés, flörtölés megannyi árnyalatával körítve. Stilizált kis kokottjai, házasságtörő feleségei, nőfaló linkjei létező karakterek, típusok, eddig azonban nem kaptak ilyen mértékű szerepet, fókuszált figyelmet az irodalomban.

Hogy lássuk pontosan, miről van szó, idetördeljük Heltai Jenő frivol *Budapesti népdalát* teljes egészében: *Budapesti szép asszonynak párja nincs, / Párja nincs, / valahány van, egytül-egyig drága kincs, / Drága kincs. / Feje búbján tornyos-bornyos frizura, / Frizura, / részletekre vásárolta az ura, / Az ura. // Empír-ruha, princessz-ruha csipke blúz, / Csipke blúz, / Kis kalapja, nagy kalapja van vagy húsz, / Van vagy húsz. / Kígyó-cipő, aszúr selyemharisnya, harisnya, / Odahaza meg üres a tarisznya, / Tarisznya. // Kávéházban elolvassa a lapot, / a lapot, / így talál a randevúra alapot, A lapot. / „Gentry asszony” álnév alatt levelez, / Levelez, / Az urát meg úgy hívják, hogy Abelesz, / Abelesz. // Este hatkor moziban ül az édes, / Az édes, / Szeme, szája, keze, lába beszédes, / Beszédes. / A sötétben jól esik a flörtölés, / Flörtölés, / Odahaza sorsa ügyis böjtölés, / Böjtölés. // Udvarlót tart, szeretőt tart rogyásig, / Rogyásig, / Megy az egyik, jön helyette a másik, / A másik. / A szívébe Jancsi, Pista, Elemér, / Elemér, / S még vagy három kényelmesen belefér, / Belefér. // Magát méltás¹⁷ asszonyomnak hivatja, / Hivatja, / Mikor meghal, egész város siratja, / Siratja. / Kis angyalok menyországba viszik őt, / Viszik őt, / Mint közismert, tisztességes úri nőt, / Úri nőt.*

Először is észrevételezzük, hogy a cím *oximoron*, egymást kizáró fogalmak együvé rendelése. A fővárosiság egy újféle közösség létreje, a műfajjelölő népdal itt egy köztudott (bizonyos körökben már szokássá) rögzült magatartásra utal. Másodjára nézzük, mit tudunk kihámozni a „szép asszony” jellemrajzából? Bizonyos „úri” társadalmi

¹⁷ Méltóságos: grófoknak, báróknak, magas rangú polgári és egyházi hivatalnokoknak szóló cím. Például: méltóságos gróf.

státust, dzsentriség piedesztálra állítását, de mindez – látjuk – lehet rejtőzködő asszimilációs álca, szerepjáték is. A férj neve ugyanis – Abelesz – zsidó.¹⁸ A vers tehát egyfelől ironikus fricska az asszimilálódó zsidóság felé, s ugyanakkor egy felekezettől független, munkára, hasznos elfoglaltságra nem készített, túlságosan ráérő, unatkozó, kellőképpen nem szeretett és nem kielégített női magatartás kipelengérezése. Érvényes a született dzsentri feleségre is tehát, amint erre a további, nem németes, nem zsidó(s) férfinevek is utalnak. Az 1900-as évek elején a kuplé történetéről, magjáról, a házasságtörésről való beszéd tilalom alá esett. (A kacérság a századelő „realista”, a tényekkel számot vető filozófusát, Georg Simmelt is foglalkoztatta.¹⁹) Molnár Ferencet éppen azért is érte bírálat, hogy drámáiban (*Játék a kastélyban*, *Az ördög*) ennyire közönséges, világ előtt látszó, de a magas irodalom számára önmagában nem érdemes témát választ. Az állítás nem kíván alaposabb bizonyítást, elég néhány könyvészeti és kiadástörténeti adat ehhez. Az erotikus felvilágosító, tanító irodalom klasszikusa, a *Káma-szutra* első magyar kiadása – Baktay Ervin fordításában – 1920-ban jelent meg. Babits Mihály *Erato* című erotikus fordításgyűjteménye a bécsi Hellas Verlagnál jelent meg először, 1921-ben, mindössze 500 számozott példányban. Weöres Sándor *Antik eklogája* 1964 februárjában jelent meg az *Új Írásban*, nem csekély prudériától átítatott támadást provokálva. Vagy milyen hatása volt világszerte Eric Berne *Szex a szerelemben* című könyvének a hatvanas és a hetvenes évek fordulóján, ami hozzánk 1997-ben ért csak el magyarul. A prudéria irodalmi története, társadalomtörténete bőven kínál kutatnivalót.²⁰ Az más, ha Bovaryné vagy Anna Karenina „vétekezik”, mert azt a nagyregény minden egyéb kelléke öleli körül.

Hol vannak és mik a vers népdalelemei? Heltai – jó személyes ismerősétől, Hegedűs Gézától tudjuk – Kriza János gyűjtését tanulmányozta a ritmika és a rímtípus szempontjából (HEGEDŰS 1971;

¹⁸ Lásd: JUHÁSZ 1928. Az -ész/-esz képző a *jiddis* hatására terjedt el, mint ezt a tanulmány Szemkő Aladár és Bárczi Géza nyelvészekre hivatkozva említi.

¹⁹ SIMMEL 1996; 25–44.

²⁰ Erre némi magyarázattal szolgálhat Mária Terézia büntető törvénykönyvének (*Constitutio Criminalis Theresiana*, 1768) rendelkezése. Az alig több mint százéves törvény szerint kenyéren és vízen tartással történő határozott idejű szabadságvesztésre vagy akár halálbüntetésre is ítélethették az osztrák örökös tartományokban azt, akit a „házastársi hűség gonosz megsértésében”, azaz házasságtörés büntetében találtak bűnösnek.

32). A tanulmányozott „népdal” formája ütemhangsúlyos, 4/4/3 osztatú, ugyanaz, mint mondjuk Vörösmartytól a *Fóti dal* (Felfelé megy / borban a gyöngy, / jól teszi), csak az utolsó tag ismétlődik, ez is az énekelhetőséget segíti. Énekelhetjük *A faluban nincs több kislány, csak kettő* dallamára is. Ez utóbbi egy műdal, magyar nóta, azon belül is úgynevezett friss csárdás. Többen Radics Béla²¹ cigányprímást vélik szerzőjének. A cigány muzikusok fellépése különleges árnyalatot hozott a magyar zenei életbe, de sajnós valódi dalkincsünk számára többnyire negatív hatású volt. Magyarországon a falu zenésze eredetileg mindig paraszt volt. Mégis, ez a mesterség lassanként a cigányok kezébe került, hivatásukká lett, és zenéjükkel hamar meghódították a falu népét is. Elsősorban a nemesi osztályt szórakoztatták, így mi sem természetesebb annál, mint hogy repertoárjuk telítve volt a népies műdalokkal. Ezek a dallamok, bekerülve a parasztság közé – így a népdalkutatók – „veszélyt” jelentettek a falusi muzsika és muzikus számára, annak háttérbe szorításával. De van elfogadóbb állítás is: „[a] cigányzenészek Magyarországon asszimilálódtak a magyar zenei hagyományokhoz, és sajátjuknak érzik ezt a zenét. [...] Nem »hoztak«, nem volt döntő beleszólásuk abba, hogy milyen legyen a magyar népzenei hagyomány, de legjobbjaik alkotó módon vettek részt a kivitelezésben” (CSAJÁGHY 2012).

Heltainak az ismerős ritmusra való hagyatkozása lényeges, mert az éneklőt rögtön a vers, a „népdalának” ismerőjévé teszi. De van egy ennél talán izgalmasabb, bár nagyon rejtett összefüggése-ellentéte is a népdallal, ez pedig a népdal rejtett erotikájával szembeni egyértelmű szókimondás. A *flörtölés/böjtölés* nemcsak rímpár, de egyben fokozás is, a böjtölés a testre utal, a testi elhagyatottságot jelenti, az érzéki szerelem elsekélyesedésére való utalásként értelmezhető. A *rogvásig* jelentése eredendően a gutaütésig volt. A paraszti kisközösségek hagyományos erkölcsi felügyelete, a tabusítás nyomán a szimbolika kialakulása jól kibomlik a *Magyar néprajz V.*, a szimbolikával is foglalkozó kötetéből.²² Azóta tisztán látjuk, hogy a népdalokban sokszor emlegetett virágok, gyümölcs- és színnevek határozott jelentéssel bírnak, s a nép rajtuk keresztül áttételesen tud

²¹ Radics Béla (1867–1930) cigányprímás, zeneszerző. A verbunkos-kor cigányhegedűseinek egyik örököse. Claude Debussy és Erich Kleiber is szívesen hallgatták muzsikálását, nyugat-európai városok híres előadótermeiben is szerepelt.

²² Az úttörő kutató ezen a téren Lükő Gábor volt. Lásd LÜKŐ 1942.

kifejezni gondolatokat, elsősorban a szerelemről és a tőle elválaszthatatlan erotikus élményről – fogalmaz, értelmez a kötet bevezetője. Csak néhány felfejtett, magyarázattal ellátott rejtett példát említünk, amelyhez képest Heltai naturalista írónak tűnhet fel. A népdalban a *rozmaring* bódító illatának jelentése az esti szerelemre való készülés („*Betekintettem a babám ablakán. / Éppen akkor vetette meg paplanyos ágyát, / Rozmaringgal sēprētte ki pingált szobáját*”²³); az *alma* „világosan a hátulról látott női testre emlékeztet”;²⁴ a *zabaratás* a szüzesség elvételét jelenti a népdalban, ugyanazt, mint a rózsa leszakítása.²⁵ A *nyárs* egyértelműen a férfi genitáliákra tett utalás, már nagyon régi kultúrák összekapcsolták a *hal* alakját a női genitáliákkal.²⁶ Látjuk a különbséget a finom – csak segítséggel, szimbólumismerettel dekódolható – erotikus jelzések között és a jól figyelő fővárosi férfi detektív élességű szociológiai megfigyelései között. Van erre vonatkozóan más Heltaitól való kuplépélda is, például *A tökéletes feleség*: „*Mert csókot mindig szívűből ad / Így boldogítja az urát / És – mind a három kedvesét / A tökéletes feleség.*”²⁷ Heltai a férfiak oldaláról is leleplezi a képmutatást, példa erre a *Mi kell a férfinak* című dalában: „*Mit ér a szív, mit ér a jóság? / Mit ér a balga állandóság? / A lélek, mely szelíd és fehér? A / czudar sokkal többet ér.*”²⁸

A „népdal” társadalom- és irodalomtörténeti kontextusa révén sok izgalmat rejt. Vizsgálható volna még a korábban újszerű kantianus erkölcs fényében is (tudvalevő, hogy Kant házasságfogalma bevezette a *kölcsönösség* gondolatát)²⁹, de feminista kritikai attitűddel is.

Az általunk alkalmazott társadalomtörténeti aspektus felszínre hozta a (fő)városi lét megjelenésének újdonságait, a városba jutó parasztság mentalitásának, viselkedésének megváltozását. Egyben jelez valamit a népi-urbánus szembenállás gyökereiből is. Heltai verse egy új területet, egy új mentalitást tesz a költészet tárgyává, szubverziója abban áll, hogy fűszeres pikantériával kimondja, amit nem (volt) szókas. Hogy leleplezi az álszentséget, kérdőjeleket rajzol a házassági

²³ *Magyar néprajz*, V. kötet, 155-ös példa.

²⁴ Uo. 163-as példa.

²⁵ Uo. 196-os, 204-es példa.

²⁶ Uo. 205-ös, 206-os, 209-es példák.

²⁷ *Magyar kabaré*, 42–43. A besorolás szerint „modern vers”, amelyhez Szirmai Albert írt zenét.

²⁸ Uo. 38–39.

²⁹ HELL 2005; 85–93.

fogadalom ideája mellé, megteremtve, alkalmazva a „városi folklór”-t. A „hagyomány és modernség” szembeállítását az apollinaire-i kontextusban éppenhogy nem ellentét, hiszen egy feloldásban szerepel, egy új egyensúly ars poeticája, sőt definitív véghezvitele. A modern líra magába olvasztja mindazt, ami valaha érték volt a történelemben és a költészet történetében, így jut el egyfajta békéhez: „*Elítélem a hagyomány s a lelemény vad vitáját / A kaland s a Rend pörpatvarát.*”³⁰ Ezt az újfajta nyugodalmat dinamikát, állapotot a magyar költészet nem érte el a szóban forgó „népdal” keletkezése idején, de azóta is csak ritka pillanatokban.

Irodalom

- BÓNIS Ferenc (szerk.) (2017): *Így láttuk Kodályt. Nyolcvannyolc emlékezés.* Balassi Kiadó–Kodály Zoltán Emlékmúzeum és Archivum, Budapest
- CSAJÁGHY György (2012): A népdalgyűjtés és Bartók Béla. http://zeneianalizis.blogspot.hu/2012/09/a-nepdalgyujtes-es-bartok-bela_15.html. (Utolsó megtekintés: 2017. november 30.)
- DE VISSER, Joep (2013): *Historical tales about the capital of the 20th century.* <https://joepwritesthehistoryofberlin.wordpress.com/tag/buntes-theater> (Utolsó megtekintés: 2018. szeptember 2.)
- DOBSZAY László–SZENDREI Janka (összeáll.) (1988): *A magyar népdaltípusok katalógusa.* MTA Zenetudományi Intézet, Budapest
- GERGELY András (szerk.) (2003): *Magyarország története a 19. században.* Osiris (Osiris tankönyvek), Budapest
- HEGEDŰS Géza (1971): *Heltai Jenő. Arcok és vallomások.* Szépirodalmi, Budapest
- HELL Judit (2005): Nő és férfi viszonya az újkori filozófiában: A kanti (fél)fordulat. = *Világosság*, 2–3. 85–93.
- HELTAI Jenő (1957): *Színes kövek II.* Szépirodalmi, Budapest
- HELTAI Jenő (1998): Medgyaszay Vilma. In Uő: *Utazás enmagam körül és más vallomások.* Papirusz Book, Budapest
- IGNOTUS Pál (1989): *Csipkerózsa.* Múzsák, Budapest
- JUHÁSZ Jenő (1928): Az -ész képzőről. = Magyar Nyelv. http://mnytud.arts.klte.hu/szlang/tanulmanyok/mny-nyr/juhasz_jeno1932.pdf
- KATONA Imre (szerk.) (1991): *Szatomári gyűjtés I–II.* Magyar Néprajzi Társaság–MTA Néprajzi Intézet, Budapest
- KIRÁLY István (szerk.) (1979): *Világirodalmi lexikon.* 6. k. Akadémiai, Budapest

³⁰ Guillaume Apollinaire: *Egy szép vörösesszőkéhez* [1918]. Radnóti Miklós fordítása. A vers címe is utalás a különböző értékek ötvözésére, amennyiben egy „kevert” hajszynt nevez meg.

- LAMPERT Vera (1976): *Bartók Béla. A múlt magyar tudósai*. Akadémiai, Budapest
- LÜKŐ Gábor (1942): *A magyar lélek formái*. Exodus, Budapest
- Magyar kabarét* (1911). Második, tetemesen bővített kiadás. Geiger Richárd festőművész rajzaival. Kner Izidor kiadása, Gyoma
- Magyar néprajzi lexikon*. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-2106.html>. (Utolsó megtekintés: 2017. december 4.)
- NAGY Endre (2000): *A kabaré regénye*. Palatinus, Budapest
- ORTUTAY Gyula–KATONA Imre (1975): *Magyar népdalok I–II*. Szépirodalmi, Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (Szerk. biz. vezetője) (1988–2002): *Magyar néprajz I–VIII*. Akadémiai, Budapest. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/05/150.html>. (Utolsó megtekintés: 2017. december 1.)
- SCHÖPFLIN Aladár (1911): Heltai Jenő versei. = *Nyugat*, 5. *Tudományos és köznyelvi szavak magyar értelmező szótára*. <https://meszotar.hu/keres-kupl%C3%A9>. (Utolsó megtekintés: 2017. december 1.)
- SIMMEL, Georg (1996): Női kultúra [1909]. In Uő: *A kacérság lélektana*. Ford.: Berényi Gábor és Bognár Virág. Atlantisz, Budapest, 25–44.